III HET HOF VAN SAVOYE IN MECHELEN: MUZIEKHAND-SCHRIFTEN IN DE BIBLIOTHEEK VAN MARGARETHA VAN OOSTENRIJK

DAGMAR EICHBERGER

In het leven van Margaretha van Oostenrijk (1480–1530) was muziek een centraal gegeven, zowel tijdens haar kinderjaren in de Nederlanden als tijdens haar verblijf als jonge hertogin aan het hof van Savoye en later.[1] Via uiteenlopende gegevens uit diverse bronnen, onder meer handschriften en archiefdocumenten die betalingen aan musici en kopiisten registreren, kan men heel wat te weten komen over Margaretha's relatie tot muziek. Dit hoofdstuk geeft een overzicht van de muziekmanuscripten die in haar bibliotheek in Mechelen bewaard werden en gaat in op hun bijdrage tot het hofleven van de regentes. Volgens Jean Lemaire de Belges (ca. 1473–1515), de historiograaf van het hof van Savoye, beoefende Margaretha zowel vocale als instrumentale muziek. In zijn biografisch geschrift *La Couronne Margaritique* (1504–5) prijst Lemaire de veelzijdige talenten van de prinses:

1 Picker, *The Chanson Albums*, 21–31; Moens-Haenen, Kapp, en Baeten (eds.), *Muziek aan het Hof van Margaretha van Oostenrijk*.

> Zij besteedt niet alleen aandacht aan vrouwelijke activiteiten zoals naaien en borduren,
> maar zij oefent zich op lovenswaardige wijze in vocale en instrumentale muziek, in schilderkunst en poëzie, zowel in het Frans als in het Castiliaans.[2]

Kort nadien neemt Lemaire het thema weer op in zijn geschrift *L'amant verd* (1505), waar hij noteert dat Margaretha het bespelen van snaarinstrumenten beheerste. Haar beroemde groene papegaai geeft hieromtrent de volgende commentaar:

> Ik hield ervan je te zien zingen en lachen, dansen, spelen, lezen en schrijven, schilderen, portretten maken en klavechords stemmen, en je weet hoe je de snaren moet laten klinken.[3]

Muziek speelde ook een belangrijke rol aan het hof van haar vroegere echtgenoot, hertog Filibert II van Savoye (1480–1504). In 1503 hield hij er een hofkapel op na met minstens twaalf zangers en een organist.[4] Na zijn vroegtijdig overlijden keerde Margaretha terug naar de Nederlanden. Daar vervulde zij vijfentwintig jaar lang de verantwoordelijke taak van regentes en landvoogdes van de Nederlanden. Zolang haar toen nog minderjarige neef Karel in Mechelen aan het Hof van Kamerijk (ook *Keizerhof* genoemd) verbleef, nabij Margaretha, kon zij beroep doen op de uitgebreide hofkapel van de jonge prins.[5] In 1509 was Karels hofkapel samengesteld uit een kapelaan, vijftien zangers, vier koorknapen, een organist en vijf priesters.[6] Haar hofkapel daarentegen, die in de Parijse inventaris uit de jaren 1524–25 eenvoudig vermeld staat als *chapelle*, bestond uitsluitend uit geestelijken: een biechtvader (Antoine de Moncut), drie kapelaans (Pierre Dalma, Jean Florin en François Lapa),

2 Lemaire de Belges, *La Couronne Margaritique*, 50: "Car oultre la notice de tous ouurages feminins en esguille & en brodure, elle sexcerce louablement en musique vocale & instrumentaire, en peinture, & en rhetorique, tant en langue Françoise comme Castillane […]." Het originele manuscript wordt bewaard in Wenen, ÖNB, Cod. 3441; moderne uitgave in Lemaire de Belges, *Oeuvres*, ed. Stecher, vol. 4: 110–11.

3 Jean Lemaire de Belges, *L'amant vert*, *La premiere epistre*, in Lemaire de Belges, *Les Illustrations de Gaule*, K4^{r}: "Bien me plaisoit te veoir chanter et rire, || Dancer, jouer, tant bien lire et escripre || Paindre et pourtraire/ accorder monocordes || Dont bien tu scéz faire bruire les cordes." Moderne uitgave in Lemaire de Belges 1882–91, 3; Lemaire de Belges, *Les Épîtres*, ed. Frappier, 9.

4 Picker, *The Chanson Albums*, 24, 26–27.

5 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 67 n. 32; De Jonge, "The principal residences in Mechelen", 57–60.

6 Picker, *The Chanson Albums*, 27.

een *sommelier de chapelle* (Jean Doméon), een *clerc de chapelle* (Claude Jaillon) en nog een andere dienaar (Antoine Stan).[7] In 1517 kwam een gambaspeler, genaamd Jehan Loys, in hofdienst. Rond die tijd was er ook een organist actief, Fleurquin Nepotis.[8] In 1519 nam de regentes de befaamde hoforganist Henry Bredemers (ca. 1472–1522) in dienst, die voorheen haar broer Filips de Schone had gediend.[9] Margaretha vertrouwde hem de opleiding toe van de kinderen van Filips en Johanna, die zij onder haar hoede had.[10] Bredemers onderwees Karel, Eleonora, Maria en Isabella in het bespelen van diverse instrumenten, vooral het klavechord. Op hun uitdrukkelijk verzoek bezorgde hij Isabella en Eleonora dit klavierinstrument toen zij het hof van hun tante moesten verlaten (▶ Afb. III.1).[11]

▶ p. 224

De zangers Jehan Goessins, "leraar van de koorknapen van de kapel van Mevrouw" ("maitre des enffans de la chapelle de Madame"), Guillaume le Chevalier en Jehan de la Waerde werden pas in 1527 aan Margaretha's hofkapel aangesteld.[12] Een jaar later staat Remond Fabri aan het hof vermeld als "tambourin des filles d'honneur" ("trommelaar van de hofdames").[13] De Mechelse stadsrekeningen maken melding van een muziekstandaard die in 1529 voor de zangers geplaatst werd in de ruimte die bekend was als de *chapelle*.[14] Margaretha ontving geregeld zangers van de collegiale kerk Sint-Rombouts van Mechelen, waar zij resideerde, en koorknapen van Sint-Donaas en Sint-Jacob uit Brugge.[15] Soms zorgden ook reizende zangers en musici uit Italië voor enig vertier aan het hof.

Zingen, dansen en musiceren waren aan het hof populair als tijdverdrijf, tot vermaak van de leden van het hof en adellijke gasten. Uit de

---

7 Picker, *The Chanson Albums*, 28; lijst van bedienden en hun betaling, 3 April 1525 (uit Brussel, AGR), uitg. in Quinsonas, *Materiaux pour servir a l'histoire de Marguerite d'Autriche*, vol. 3, 282–83, document XXXII. De *sommelier* was een kapeldienaar van lage rang, die belast was met de zorg voor de altaardoeken en de kelken, en de voorziening van brood en wijn voor de misviering. Veel zangers werden eerst officieel aangesteld als *sommelier* alvorens zij de rang van *chapelain* verkregen.

8 Duverger, "Floris Nepotis, orgelist", 1–15; Picker, *The Chanson Albums*, 29–30; Duverger, "Het statuut van de zestiende-eeuwse hofkunstenaar".

9 Martin Picker, "Bredemers, Henry," in *New Grove*.

10 Bassens and Mareel (eds.), *Renaissance Children*; Keyl, "Arnolt Schlick and Instrumental Music", 134.

11 Brauchli, *The Clavichord*, 52–53.

12 Picker, *The Chanson Albums*, 29.

13 Quinsonas, *Materiaux pour servir a l'histoire de Marguerite d'Autriche*, vol. 3, 393.

14 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 120 n. 294.

15 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 30; Bruchet en Lancien, *L'itinéraire de Marguerite d'Autriche*, 225, 240, 261 (zangers van Sint-Rombouts); 227 (diverse musici); 292 (Italiaanse kunstenaars); 293 (zangers); Duverger, "Floris Nepotis, orgelist"; Duverger, "Het statuut van de zestiende-eeuwse hofkunstenaar".

autobiografische geschriften van Maximiliaan, zoals *Weißkunig* en *Freydal*, blijkt overduidelijk het belang van dansen en muziekuitvoeringen voor het sociale leven (zie ook Hoofdstuk 2).[16]

Binnen deze context van intense muziekbeoefening hoeft het niet te verbazen dat Margaretha in haar bibliotheek verschillende koorboeken en liedboeken (*chansonniers*) bewaarde. Dankzij het gebruik van zwartgekleurd perkament kreeg het kostbare manuscript *Plusieurs basses danses* (KBR, Ms. 9085) een uitverkoren plaats in haar bibliotheek. Alvorens Margaretha's muziekhandschriften te bespreken, volgt eerst een beschrijving van de structuur en de inrichting van de bibliotheek van het hof van Savoye in Mechelen.

DE BIBLIOTHEEK ALS STUDIE- EN REPRESENTATIERUIMTE

Margaretha van Oostenrijk bewaarde de meeste van haar boeken in de rijkelijk gemeubileerde bibliotheek op de eerste verdieping van haar residentie in Mechelen. Op nog drie andere plaatsen waren boeken aanwezig: de kapel, haar persoonlijke studeerkamer naast haar slaapkamer en een kabinet op de gelijkvloerse verdieping.[17] In het zogenoemde *cabinet empress le jardin* bewaarde Margaretha het aan haar opgedragen exemplaar van Jean Lemaire de Belges' *La Couronne Margaritique*. Dat manuscript had voor haar een bijzondere betekenis, vooral omdat het betrekking had op haar leven, haar karakter en haar voor- en tegenspoed.[18]

De bibliotheek van Margaretha bestond uit een grote ruimte, bestemd voor het bestuderen en het opslaan van circa 360 manuscripten, gedrukte boeken en genealogieën.[19] De Mechelse stadsrekeningen bevatten gegevens over de bouw en de inrichting van dit deel van het gebouw tussen 1509 tot 1517. Vermoedelijk bevond de bibliotheek zich op de eerste verdieping van de zuidelijke vleugel en was ze via een brede trap vanuit de Voochtstraat toegankelijk (▶ p. 225 ▶ Afb. III.2).[20]

16 Maximiliaan I en Treitzsaurwein *Der Weiß-Kunig*, 116: "Es wurden auch bey dem Essen, mit manicherlay saidtenspil, und seltzsam New gesang, wunderperlich frewdt, und dazu zierlich pangget gehalten […]." Gstrein, "Tanzmusik-Ensembles", 88–96; Krause (ed.), *Freydal: Zu einem unvollendeten Gedächtniswerk*; Krause (ed.), *Freydal: Medieval Games*.

17 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 197–98 voor de missalen en de getijdenboeken bewaard in de kapel; Eichberger, *Leben mit Kunst*, 184–85 en 384–86 voor de items bewaard in haar slaapvertrek, zoals Petrus Martyr Anglerius' brieven uit de Nieuwe Wereld (1521); een verslag van de intrede van Claude de France in Parijs (1514); Georges Chastellains *Le Temple de Boccace*; Giovanni Boccaccio's *Teseida*.

18 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 404–5; Eichberger, "Jean Lemaire de Belges".

19 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 124–33.

20 De Jonge, "The principal residences in Mechelen", 65.

Via een smalle galerijachtige gang met een kruisgewelf bereikte men de deur van de bibliotheek. De gang, die in zijn originele staat bewaard is gebleven, geeft nog steeds een idee van de ruimtelijke indeling in dit deel van het hof (▶ Afb. III.3).

▶ p. 226

Op basis van oude grondplannen van de voormalige residentie en tekeningen van August Van den Eynde (▶ Afb. III.2, III.4), die dateren van voor de restauratie onder leiding van Leonard Blomme in de jaren 1876–82, is het uitzicht van de residentie ten tijde van Margaretha te reconstrueren.[21] De reconstructie van haar vroegere woonruimte op de eerste verdieping van de westelijke vleugel versterkt de hypothese dat de bibliotheek zich in het oostelijke deel van de zuidelijke vleugel bevond.[22] De inventaris van de bibliotheek en de stadsarchieven maken melding van vier grote vensters en een open haard als supplementaire referentiepunten. Nu is er aan de oosterzijde van de zuidelijke vleugel nog een vensteras.

▶ p. 225, ▶ p. 227

De Mechelse stadsrekeningen van de jaren 1512–13 vermelden dat Daneel Verhoeven aan drie vensters van de bibliotheek ijzerwerk heeft aangebracht.[23] Uit negen leestafels, vervaardigd uit donkere eik, drie andere uit lichter gekleurd hout en enkele eikenhouten banken blijkt dat hier plaats was voor een aanzienlijk aantal gebruikers.[24] Via grote vensters viel het daglicht binnen; 's avonds kon de zaal verlicht worden door meerdere toortsen in ijzeren houders. Een grote open haard, die in de inventaris van de bibliotheek geregeld ter sprake komt, zorgde voor de nodige warmte.[25]

De zorgvuldig bijgehouden inventaris van de jaren 1523–24 vermeldt een voor een alle objecten, evenals de locatie van elk boek binnen de bibliotheek.[26] Ook in een aantal manuscripten die worden opgesomd staat de locatie genoteerd, zodat die na gebruik op de juiste plaats konden worden teruggezet.[27] In Margaretha's exemplaar van Gerard van

21 Het oudste grondplan van het gelijkvloers dateert van 1796 (zie Mechelen Stadsarchief "Regionale Beeldbank Mechelen", SME 001015498); een niet geïnventariseerd grondplan, getekend door de architect F.J. Bauwens voor 1865, toont de vertrekken op de eerste verdieping van voor de verbouwingen van Blomme.

22 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 72–82. De grondplannen gemaakt door Blomme omstreeks 1880 worden bewaard in Mechelen, Stadsarchief, B 6378 and B 6379; zie ook Mechelen, Stadsarchief, Varia 203, "Transcripties van historische documenten betreffende werken aan het paleis van Marghareta van Oostenrijk verzameld door architect Leonard Blomme, 2de helft 19de eeuw."

23 Brussel, AGR, Rekenkamer 41292, fol. 217, nr. 3; zie Eichberger, *Leben mit Kunst*, 441.

24 Brussel, AGR, Rekenkamer 41292, fol. 203^{v}, nr. 3; zie Eichberger, *Leben mit Kunst*, 441.

25 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 129–30.

26 Parijs, BnF, Cinq cents de Colbert, nr. 128, fol. 1^{r}–137^{v}; zie Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*.

27 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, Afb. 1b; Debae vermeldt vier boeken die in de lagere afdeling waren opgeslagen.

Vliederhovens verhandeling *Cordiale de Quatuor novissimis* ("Het hartboek over de vier uitersten") bijvoorbeeld staat op het achterste schutblad genoteerd: "het vijfde volume op de plank boven de deur" ("Du purpitre sur la porte le cinquiesme").[28]

Bovendien vermeldt de Parijse inventaris meubels en decoratie: een tafel, schilderijen, beeldhouwwerken en talrijke exotische kledingstukken en sieraden ingevoerd uit Midden-Amerika.[29] Een bijzonder object is de wapenrusting van Margaretha's overleden echtgenoot Filibert van Savoye (1480–1504), die zij in een kast op een ijzeren frame had geplaatst, naast zijn marmeren borstbeeld en zijn geschilderde portret.[30]

Uit andere bronnen vernemen we dat bezoekers, onder meer Erasmus van Rotterdam, actief gebruik maakten van de bibliotheek. Anderen, zoals Albrecht Dürer, kwamen er alleen maar de kamers bekijken.[31] Een bijzonder levendige beschrijving geeft de Italiaan Antonio de Beatis, die kardinaal Luigi d'Aragona als privésecretaris op diens reis doorheen de Nederlanden begeleidde. Hij schrijft:

In Mechelen is het verblijf van Mevrouw Margaretha te zien, zeer mooi en net, al is het uitzicht van daaruit niet speciaal. Er is een luxueus gedecoreerde en goed uitgeruste bibliotheek voor vrouwen. Alle boeken zijn in het Frans, met fluweel en sluitingen van verguld zilver. Er zijn ook prachtige schilderijen en andere, diverse voorstellingen, doorgaans van hoge kwaliteit. Er is ook een marmeren buste van de hertog van Savoye, haar overleden echtgenoot, voorgesteld als een knappe jongeman, wat hij naar verluidt ook was, alsmede van Hare Doorluchtige Hoogheid zelf, als jong meisje, zeer kunstig vervaardigd en zeer natuurgetrouw.[32]

Een analyse van de bewaarde boeken toont echter aan dat er geen sprake was van een typische "bibliotheek voor vrouwen". Integendeel, de

28 Gerard van Vliederhoven, *Cordiale de Quattuor novissimis*, Brussel, KBR, Ms. 9048; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 13, nr. 3 (leest verkeerdelijk "ou purpitre").
29 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 131–32.
30 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 38; 128, n. 344.
31 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 240; Leube en Lorenz (eds.), *Das Speyerer Evangeliar*.
32 Pastor, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona*, 115: "Lli [*i.e.* in Mechelen] se vedde la casa di madamma Margarita, quale è molto bella et assai in ordine, benchè non di molta vista, dove è una libraria per donne assai ornata et riccha. Li libri sono tucti scripti in francese, copertati di velluto, con ciappecte de argento dorate. Et vi sono de belle tavole et altre picture de diverse et tucte bonne mane. Et di marmore vi sono le teste del duca di Savoya di felice memoria suo marito, che mostra essere stato bellissimo giovene como dicono che era, et de sua signoria illustrissima quando era jovenecta con molto artificio facte et secondo la relatione naturalissime." Zie ook Eichberger, *Leben mit Kunst*, 127–28.

bibliotheek bood een breed gamma van boeken aan, voor elk wat wils: mannen en vrouwen, geleerden en hovelingen, alsmede vooraanstaande buitenlandse bezoekers.[33]

DE VERDELING VAN DE MANUSCRIPTEN EN DE INCUNABELEN OVER DE BIBLIOTHEEKRUIMTE

Uit de inventaris van 1523–24 blijkt dat de meeste boeken op schappen langs de muren waren geplaatst. De deur, de schouw en de vier ramen aan de Voochtstraat dienden als referentiepunten. Zowel Marguerite Debae als Ghislaine de Boom gaan ervan uit dat de boeken plat op de rekken lagen, wat toen gebruikelijk was.[34] Verder volgt een meer gedetailleerde beschijving van de koorboeken, chansonniers en verzamelingen van balladen die in het bezit waren van de regentes.[35]

Van de deur tot aan de schoorsteen was hoog aan de muur een boekenplank aangebracht (*pourpitre en haut*). In deze eerste afdeling bevond zich een chansonnier, gebonden in fluweel, dat kan geïdentificeerd worden als Brussel, KBR, Ms. 228: "Item: een ander groot liedboek, bedekt met fluweel, met vergulde sluitingen" ("Item, ung altre grant livre de chant, couvert de velours tanner, a cloz dorez") (▶ Afb. III.5).[36] ▶ p. 228

Een ander muziekhandschrift op deze plank was een in leder gebonden koorboek met zeven polyfone missen (*Liber Missarum*), een geschenk van keizer Maximiliaan aan Margaretha: [fol. 21^{v}]: "Item ung grant couvert de cuyr qui se dit Livre de champt". Het betreft hier vermoedelijk Brussel, KBR, Ms. 6428, dat vergeleken met andere boeken uitzonderlijk groot is (72,5 × 49 cm).[37]

Een tweede sectie van de hoge plank strekte zich uit van de schoorsteen tot aan de muren tussen de afzonderlijke vensters.[38] In de inven-

33 Eichberger, "'Una libraria per donne assai ornate et riccha'".
34 de Boom, *Marguerite d'Autriche-Savoie*, 165.
35 De ballade ontwikkelde zich mogelijk vanuit vroege Occitaanse vormen, waaronder dansliederen, maar tegen de veertiende eeuw was het genre uitgegroeid tot het belangrijkste van de Franse *formes fixes*, dat populair bleef tot in het begin van de zestiende eeuw. Zie Preminger en Brogan, *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, 120.
36 Brussel, KBR, Ms. 228 (Album van Margaretha van Oostenrijk); zie Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, nr. 2, 11–12. De aanduiding van het boek als groot ("grant") slaat op de afmetingen van de pagina (36.5 x 25cm); Meconi, "Margaret of Austria, Visual Representation, and Brussels, Royal Library, Ms. 228"; zie ook IDEM: https://www.idemdatabase.org/items/show/79.
37 Zie Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 61–62, nr. 39.
38 Inventaris gedateerd 1523–24, geciteerd naar Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 11–12, nr. 2 [fol. 18]: "Le premiere pourpitre encommence sus la pourte"; [fol. 23]: "pourpitre en haut suyvent le precedant entre les fenestres et la chemynee." Greimas en Keane, *Dictionnaire du Moyen Français*, 513, omschrijven *pourpitre* als een boekenrek in een bibliotheek ("rayonnage d'une bibliothèque").

taris van dit deel staan vier opeenvolgende manuscripten vermeld, die als klein worden omschreven. Het eerste is te vereenzelvigen met het zogenaamde *Album Poetique de Marguerite d'Autriche* (KBR, Ms. 10572).[39] Het is ingebonden in zwart fluweel, versterkt met rood kamelot. Zoals het *basse danse*-manuscript is het formaat ongebruikelijk (oblong, 14,4 x 20,9 cm). De drie handschriften met ballades zijn verloren gegaan, zodat het niet uit te maken is of het verzamelingen met gedichten waren of liedboeken met muzieknotatie.[40]

Een andere reeks planken bevond zich tegen het onderste gedeelte van de muur (*pourpitre d'ambas*). Ook deze bestonden uit vier secties, vanaf de deur en vanaf de schoorsteen.[41] Hier werden de houten planken ondersteund door veertien vertinde ijzeren frames, die de smid Daneel Verhoeven tijdens het rekeningsjaar 1516–17 aan het hof had geleverd.[42] In dit deel van de bibliotheek waren geen muziekboeken aanwezig.

Een derde groep boeken werd onder de hierboven beschreven houten planken bewaard. De beschrijvingen zijn ook hier gerangschikt volgens een verdeling over zes segmenten met planken.[43] Deze afdeling bevatte boeken van middelgroot (*moien*) of groot (*grand, groz*) formaat, sommige daarvan in leer gebonden. Een daarvan staat beschreven als "een ander groot boek, getiteld *Diverse ballades*" ("Item, ung aultre groz, qui ce nomme Plusiers Balades"), dat te identificeren is als een anthologie met negen gedichten. Oorspronkelijk waren ze ingebonden in een afzonderlijke band, maar in de tweede helft van de zeventiende eeuw werden ze met een ander handschrift uit Margaretha's bibliotheek in één volume samengebracht (KBR, Ms. 10961–70).[44]

---

39 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 94–96, nr. 66, Brussel, KBR, Ms. 10572 (Poëziealbum van Margaretha van Oostenrijk); zie Inventaris gedateerd 1523–24, [fol. 23^{v}]: "Item, ung aultre petit, couverts de velours noir, doublé ung peult de camelot rouge, qui ce nomme Plusieurs Balades." *Kamelot* (*zambelloto* of *zambellotto* in het Italiaans) is een stof gemaakt van kamelenhaar.

40 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 96, nr. 67: Inventaris gedateerd 1523–24, [fol. 24]: "Item, un petit livre, couvers de satin rouge de Bruges, qui ce nomme Plusieurs balades"; idem, 96, nr. 68: [fol. 24] "Item ung aultre petit couvers de velours tanner, qui ce nomme Plusieurs balades"; idem, 96, nr. 69: [fol. 24]: "Item, ung aultre petit, couvert de camelot bleu, qui ce nomme Plusieurs balades." Deze drie manuscripten gingen verloren in de achttiende eeuw.

41 Inventaris gedateerd 1523–24, fol. 25: "Le premier pourpitre d'ambas commenceant empress la porte"; fol. 29^{v}: "Le IIIIe pourpritre commenceant empress la chemynee."

42 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 126.

43 Inventaris gedateerd 1523–24, fol. 34: "[…] les livres estants dessoubz les pourpitres commenceant empres la porte"; fol. 38^{v}: "Le pourpitres d'ambas commenceant empres le chemynee."

44 Brussel, KBR, Ms. 10961–70; zie Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 221–23, nr. 132, en 335–38, nr. 198.

EEN KABINET MET TRALIEWERK VOOR RARITEITEN MET EEN BIJZONDERE BETEKENIS

Een laatste bewaarplaats uit de inventaris is een boekenkast met ijzeren traliewerk met achtentwintig werken: "Nu volgen de boeken in de traliekast [ijzeren kabinet], vanaf de deur" ("S'ensuyvent les livres quisont dedans la traille de fert commenceant empres la porte", fol. 43^{v}).[45] Volgens de stadsrekeningen werden in het boekjaar 1512–13 negen houten planken met profielen en negen ijzeren roosters (*tralien*) aan het hof geleverd.[46] Daneel Verhoeven smeedde toen ook twee ijzeren kettingen en twee dubbele sloten met grendels voor de bibliotheek van Margaretha.[47] Het was dus duidelijk de bedoeling de hier opgeslagen manuscripten en de incunabelen gescheiden te houden van de rest van de verzameling en de toegang ertoe te beperken. Die voorzorgsmaatregelen werden al heel vroeg genomen, kort nadat de nieuwe residentie in gebruik werd genomen en zelfs voordat de eerste inventaris van de bibliotheek werd opgemaakt.[48] Dat die voorzorgen niet overbodig waren, blijkt uit een incident dat zich moet hebben afgespeeld tijdens een bezoek van keizer Karel en zijn gevolg. De Weense inventaris van de bibliotheek vermeldt immers dat er tijdens Karels bezoek aan de bibliotheek twee waardevolle voorwerpen verdwenen waren: een Midden-Amerikaanse zilveren armband (*brasselet d'argent*) en een gouden belletje uit een Azteekse beenplaat.[49]

In die streng beveiligde traliekast bevonden zich twee uitgelezen handschriften: het *basse danse*-manuscript (KBR, Ms. 9085)[50] en het zogenoemde Savoye Chansonnier, ook bekend als *Petit Album de Marguerite*

45 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 455; men heeft geen idee hoe men zich die traliekast of ijzeren kabinet moet voorstellen.

46 Brussel, AGR, Rekenkamer 41292 (Mechelse stadsrekeningen voor de jaren 1512–13), 218^{r}, nr. 9: "Item Betaelt danele verhoeuen smed van ix tralien dienende inde || liberarie van my vrouwen van sauoye cost elc stuck vj s^{en} iij d^{en} — ij libra xvj s^{en} iij d^{en}."

47 Brussel, AGR, Rekenkamer 41292 (Mechelse stadsrekeningen voor de jaren 1512–13), 219r, nr. 12: "Item Betaelt danele verhoeuen smed van xvj gheerden twe bouten || ende twe yseren ketenen dienende int hof van my vrouwen inde || liberarie aldaer costen — xiiij sen vj den brabants"; 219^{v}, nr. 4: "Item Betaelt daneel verhoeuen smed van twe dobbel slooten || met twe grendels dienende inde liberarie van my || vrouwen van sauoeyen costen — v sen ix den."

48 Eichberger, "Margaret of Austria's Treasures".

49 Wenen, HHStA, Habsburgisch-Lothringisches Familienarchiv, Familienurkunde 1176 (1524), notitite in de rand op 147: "Il es derobe une clochette derrierement, quant l'empereur fut dans la librayrie"; Familienurkunde 1176, 48: "Item deux brasseletz d'argent L'autre a este prins et derobe, quant l'empereur fut en la librayrie derrierement. Comme afferme le garde", geciteerd naar Checa Cremades (ed.), *Los inventarios de Carlos V*, vol. 3, 2510.

50 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 457–60, nr. 330; Inventaris gedateerd 1523–24, [fol. 43^{v}]: "Item, ung aultre petit, couvers de satin cramoisy, qui se nomme Plusieurs basses dances."

d'Autriche (KBR, Ms. 11239).[51] Op het schutblad van het *basse danse*-manuscript staat genoteerd: "het tweede volume in de traliekast" ("du trailly de fer le ij^{e}").[52] Deze notitie vermeldt ook dat het manuscript in Margaretha's bezit kwam nadat zij Spaanse prinses was geworden door haar huwelijk met Juan van Castilië (1478–97). (fol. 43^{v}: *Se livre est a la princesse despaigne*; zie verder Hoofdstuk 2). Debae veronderstelt dat dit een kopie is van omstreeks 1495, naar een Bourgondisch manuscript uit het midden van de vijftiende eeuw.[53]

Het *Petit Album* werd vervaardigd op verzoek van Filibert II. Martin Picker is van mening dat het een huwelijkscadeau was voor de jonge hertogin en dat het omstreeks 1501 werd gekopieerd.[54] Het handschrift omvat zes werken van Pierre de la Rue (ca. 1460–1518), Margaretha's lievelingscomponist, waaronder een toonzetting van het gedicht *Tous les regretz qui les cueurs tormentez*, op tekst van Octavien de Saint-Gelais (1468–1502).[55] In de inventaris is het manuscript gelokaliseerd als "het negentiende deel in de traliekast" ("du trailly de fer le XIXe", fol. 1^{v}).

Die twee manuscripten kunnen beschouwd worden als model voor veel andere voorwerpen in de traliekast. Het waren overwegend handschriften die Margaretha als geschenk ontving of die in haar bezit kwamen naar aanleiding van haar huwelijken met Juan van Castilië en Filibert II. De hier bewaarde boeken en manuscripten zijn derhalve nauw verbonden met Margaretha's bewogen levensloop. In 1483 ruilde zij de Bourgondische Nederlanden voor het Franse hof in Amboise. Tien jaar later keerde zij voor een periode van vijf jaar naar Mechelen terug. Als toekomstige bruid van Juan van Castilië verhuisde zij in 1497 naar het Spaanse hof. Nauwelijks twee jaar later moest Margaretha alweer terugkeren naar de Bourgondische Nederlanden, waar zij opnieuw haar intrek nam in het hof van Margaretha van York. Door haar huwelijk met Filibert II werd het hof van Savoye in 1501 haar nieuwe thuis. Na het vroegtijdige overlijden van haar tweede echtgenoot werd Mechelen

51 Picker, "A new look at the 'little' Chansonnier of Margaret of Austria"; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 480–82, nr. 348, *Album de Rondeaux et Motets*: inventaris gedateerd 1523–24, fol. 44^{v}: "Item, ung aultre petit, qui ce nomme Livre de champs."
52 Lemaire, "Les Basses Danses", 14.
53 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 481.
54 Picker, "A new look at the 'little' Chansonnier of Margaret of Austria", 30.
55 Marvin, "'Regret' chansons for Marguerite d'Autriche"; de auteur analyseert de context waarin Saint-Gelais zijn *regrets* schreef.

opnieuw haar verblijfplaats, waar zij de rest van leven doorbracht.[56]

De handschriften die verder besproken worden, verschaffen een goed inzicht in Margaretha's levensloop. Manuscript nr. 21 binnen de groep van de traliekast was *Le Malheur de France*, een anonieme tekst van slechts eenentwintig pagina's, geschreven tussen 1494 en 1495, namelijk kort nadat Karel VIII van Frankijk zijn geplande huwelijk met Margaretha had afgeblazen omdat hij meer heil zag in een huwelijk met Anne van Bretagne.[57] Het politiek geïnspireerde, anti-Franse geschrift ontstond ongetwijfeld als reactie op de schande die Maximiliaan I en zijn dochter te beurt was gevallen. Het manuscript bevat twee miniaturen: op fol. 2 een portret van Maximiliaan I met zijn twee kinderen Filips en Margaretha en op fol. 5 een allegorisch tafereel met koning Karel VIII en *Raison*.

Item nr. 9 staat in verband met Margaretha's Spaanse huwelijk. Deze incunabel, een boekje van 120 bladen, bevat een Spaanse versie van het populaire *De imitatione Christi* van Thomas a Kempis en van *De meditatione cordis* van Jean Gerson, in 1495 uitgegeven door Friedrich Biel in Burgos. Vermoedelijk nam Margaretha het vanuit Spanje met zich mee. Aangezien zij volgens Antonio de Beatis goed Spaans sprak, mag men aannemen dat deze teksten voor haar persoonlijk betekenis hadden.

Het eerste manuscript in de index van de traliekast is samengesteld uit Italiaanse evangelieteksten.[58] Margeretha, die dit handschrift had geërfd van Bona Sforza (Bonne van Savoye, 1449–1503), de tante van Filibert II, bracht het vanuit Savoye mee naar de Nederlanden. Een gelijkaardig verhaal vertelt boek nr. 24: *Gian Mario Filelfo's Consolatoria dedicata alla duchessa di Milano Bona di Savoie per la morte del duca Galeazzo Maria Sforza* (*Over de Troost, opgedragen aan Bonne van Savoye, hertogin van Milaan, bij de dood van Galeazzo Maria Sforza*), geschreven als reactie op de moord van de hertog van Milaan op 26 december 1476.[59] Deze gift van Bona Sforza aan Filibert en Margaretha kwam in 1504 in

56 Negen objecten die niet meer te identificeren zijn met een specifiek boek in een openbare bibliotheek worden in deze context niet besproken, aangezien er geen informatie ter beschikking is over hun herkomst. Dit betreft de volgende items: *La Passion de Notre Seigneur* (Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, nr. 331); Avicenna, *De re medica* (Debae, nr. 332); *Le calendrier des bergers* (Debae, nr. 343); *l'Abuzé en court* (Debae, nr. 344); *Un petit traité* (Debae, nr. 345); *Plusieurs bons et menuz ouvraiges* (Debae, nr. 346); *Livre du Roi Rambaux de Frise* (Debae, nr. 347); *Du duc Philippe* (Debae, nr. 351); een klein getijdenboek (Debae, nr. 355).

57 Brussel, KBR, Ms. 11182; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 482–84, nr. 349.

58 Brussel, KBR, Ms. 10757; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 455–57, nr. 329.

59 Filelfo, *Consolatoria*, ed. Schoysman-Zambrini.

het bezit van de hertogin-weduwe.[60] Ook item nr. 11, *Regime pour garder santé* van Horenchel, dateert van haar tijd in Savoye.[61] Zo behoorde voorts boek nr. 22, *L'enseignement de vrai noblesse*, tot de bibliotheek van Filibert II.[62] Of de twee teksten van Aeneas Silvius Piccolomini, de latere paus Pius II (1405–64), van dezelfde oorsprong zijn, is onzeker. Omstreeks 1470 werden twee Latijnse teksten van Piccolomini gekopieerd: *De duobus amantibus* en *De curalium miseriis*.[63]

Item nr. 7, een opdracht van Margaretha, is gewijd aan de levens van de heiligen Margaretha, Winifrieda en Catharina, en is van de hand van Destrées.[64] Het allegorische *La consolation de Paix* (*De Vertroosting van de Vrede*), met op fol. 1 het wapenschild van de hertogin van Savoye, was dus voor Margaretha geschreven in 1502 of 1503.[65]

De historiograaf Jean Lemaire de Belges, die vanaf 1512 in dienst was van de regentes, was tevens beheerder van het klooster van Saint-Nicolas de-Tolentin, waarvan de kerk dienst deed als mausoleum van Savoye.[66] Een van zijn werken, gedrukt in Lyon in 1511, werd bewaard in de traliekast als boek nr. 25: *Le Traicté de la difference de Scismes et des Concilles de l'Eglise et de la preeminence et utilité des concilles de la saincte Eglise gallicane* (*Verhandeling over het geschil van de schisma's en de concilies van de Kerk en over de superioriteit en het belang van de Franse Kerk*).[67]

Het vijfde boek is een middeleeuws breviarium uit het bezit van Maria van Bourgondië (1457–82), Margaretha's moeder die op jonge leeftijd overleed. Filips de Schone schonk het boek aan Margaretha in het jaar van haar huwelijk met Filibert II.[68] Nog een tweede boek, dat tussen 1477 en 1482 geschreven was voor Maria van Bourgondië, *Le miroir des dames* (*De spiegel der dames*) van Philippe Bouton, kwam later in Margaretha's bibliotheek terecht.[69]

Na haar definitieve terugkeer naar de Nederlanden vestigde Margaretha zich in Mechelen, waar ook Margaretha van York (1456–1503)

60 Brussel, KBR, Ms. 11217; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 485–87, nr. 352.
61 Brussel, KBR, Ms. 11198; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 473–75, nr. 339.
62 Brussel, KBR, Ms. 11049; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 484–85, nr. 350.
63 Brussel, KBR, Ms. 10856–57; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 467–70, nr. 336.
64 Parijs, BNF, Ms. français 14977; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 465–67, nr. 335.
65 Brussel, KBR, Ms. 10558; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 475–77, nr. 341.
66 Hörsch, *Architektur unter Margarethe von* Österreich.
67 Lemaire de Belges, *Traicté de la difference des Scismes*, ed. Britnell, 58-59.
68 Brussel, KBR, Ms. 10971; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 462–65, nr. 334.
69 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 477–78, nr. 342.

verbleef, de stiefmoeder van haar moeder Maria van Bourgondië.[70] Na 1509 bestelde Margaretha een biografie van zuster Colette van Corbie (1381–1447), die tot het einde van haar leven in het klooster van de Arme Claren-Coletienen in Gent verbleef en aan het Bourgondische hof intensief vereerd werd. Uit de openingsminiatuur van deze *Vie de Sainte Colette* (*Het leven van de Heilige Colette*), met het motto en het wapenschild van Margaretha, blijkt dat het boek in haar bezit was.[71]

Het laatste boek dat in de traliekast bewaard werd, was de rijkelijk geïllustreerde *Généaologie abregée de Charles Quint*, die Jean Franco, secretaris van de Geheime Raad (*sécretaire signant au Conseil privé*), op 31 oktober 1527 signeerde.[72] In het manuscript, dat opgedragen is aan Margaretha, wordt zij aangesproken met de volgende titels: "Aan de hoogste en doorluchtigste prinses en vrouwe, vrouwe Margaretha, aartshertogin van Oostenrijk, hertogin en gravin van Bourgondië, douairière van Savoye, gouverneur en regentes voor de keizer in deze gewesten" ("A tres haulte et tres illustre princesse et dame, madame Marguerite, archiduchesse d'Autriche, ducesse et contesse de Bourgoingne, douairiere de Savoie, Gouvernante et regente pour l'empereur es pays de pardeça"). Op fol. 1^{v} staan haar gekroonde wapenschild met haar motto, het Sint-Andrieskruis en margrieten (*marguerites*). Pas enkele jaren na het voltooien van de Parijse inventaris werd dit manuscript als laatste nummer toegevoegd. Het is een opsomming van de leden van de Habsburgse dynastie, vanaf Noah tot keizer Karel V (1500–58), koning Ferdinand I (1503–64), koningin Eleonora van Oostenrijk (1498–1558), koningin Isabella van Denemarken (1501–26), Maria van Hongarije (1505–58) en Catharina van Oostenrijk (1507–78).

De meeste beschreven boeken hebben met elkaar gemeen dat ze een directe band vertonen met het persoonlijke leven van Margaretha. Ze weerspiegelen haar verblijven aan diverse Europese hoven en ze verwijzen naar haar twee echtgenoten, Juan van Castilië en Filibert II van Savoye. Het talrijkst zijn de boeken uit het hertogdom Savoye. Opvallend zijn ook de werken die gerelateerd zijn aan haar nauwste verwanten: haar moeder Maria van Bourgondië, haar vader Maximiliaan I en haar

70 Eichberger, *Leben mit Kunst*; Eichberger (ed.), *Women of Distinction*.
71 Arras, BM, Ms. 461; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 472–73, nr. 338; zie ook Pearson, "Imaging and Imagining Colette of Corbie".
72 Parijs, BnF, Ms. français 5616; Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 490–92, nr. 356.

broer Filips de Schone. De twee boeken die buiten dit kader vallen bespreken we als laatste.

'DES CHOSES SECRETES'

Het boek nr. 12 van de traliekast kon tot op heden niet met een bestaand manuscript geïdentificeerd worden. De notitie op fol. 44 vermeldt: "Item, een ander boekje, genoemd *Le Secret Traité de l'art d'amour*" ("*De geheime verhandeling van de Kunst der Liefde*").[73] Marguerite Debae geeft geen verdere informatie over deze tekst, maar vermeldt wel dat de regentes het boek op 26 mei 1525 schonk aan haar hoveling en vertrouweling, Antoine I de Lalaing, graaf van Hoogstraten (1480–1540).[74] Naar mijn mening kan dit een Franse uitgave zijn van de *Ars amatoria* of *Ars amandi*, het beroemde didactische gedicht van de Romeinse dichter Ovidius, dat al vanaf de dertiende eeuw in het Frans werd vertaald.[75] Indien deze toeschrijving correct is, rijzen er vragen over de schenking; waarom zou Margaretha aan haar hoveling Antoine de Lalaing een manuscript geven met praktische adviezen over de liefde? Uit de bespreking van de inventarissen is duidelijk gebleken dat de graaf van Hoogstraten als edelman in dienst van Margaretha van Oostenrijk van heel wat gunsten genoot.[76] Hij ontving jarenlang talrijke geschenken uit haar bezit, zoals vergulde zilveren bekers, een zoutvat, speelkaarten, schilderijen en een groot aantal boeken, waaronder een tekst van de Franciscaan Jacques de Marchepallu, *Traité du diamant et de la marguerite* (*Verhandeling over de diamant en de margriet*).[77] Bovendien kreeg hij een schilderij op doek van de heilige Margaretha.[78] Het lijdt geen twijfel dat de regentes met deze geschenken naar de gunst dong van de hofambtenaar, die haar *premier maître d'hotel* was, de beheerder van haar financiën (*chef des finances*) en jarenlang haar intiemste raadgever.[79]

In die context is een ander manuscript relevant dat Margaretha in haar bibliotheek achter slot en grendel bewaarde. Het is een rijkelijk verlucht perkamenten handschrift met als titel *Devise de Madame* (*Motto*

73 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 475, nr. 340; Publius Ovidius Naso, L'Art d'amours, *traduction et commentaire de* l'Ars amatoria, ed. Roy.
74 Triest, *Macht, Vrouwen en Politiek*, 122–24.
75 Kühne en Stengel, (eds.), *Maître Elie's Überarbeitung*.
76 Eichberger, "The Culture of Gifts", vooral 292–95.
77 Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche*, 110, nr. 77.
78 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 35, n. 46; 263, n. 281.
79 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 84.

van Mevrouw) of *Complainte de Marguerite d'Autriche* (*Klacht van Margaretha van Oostenrijk*).[80] Volgens Josef Strelka is deze allegorische tekst, die overduidelijk autobiografisch van inhoud is, van de hand van Margaretha zelf (▶ Afb. III.6).[81]

▶ p. 230

De tekst is een elegie van de regentes over het vroegtijdig overlijden van haar tweede echtgenoot, Filibert II van Savoye, en een melancholische afwijzing van de verlokkingen van de aardse liefde ten gunste van hogere waarden en plichten. In een minder versluierde taal verwijzen sommige kanttekeningen door het gebruik van het letterwoord A-L-C-H op de sterke emotionele band tussen Margaretha en haar leeftijdsgenoot Antoine de Lalaing, Comte de Hoogstraten. De precieze aard van deze langdurige vriendschap of liefde is al vaak besproken, maar is voor dit onderzoek niet relevant.[82] We beperken ons dan ook tot de vaststelling dat Margaretha er alles aan deed om te vermijden dat gewone bibliotheekbezoekers toegang hadden tot dit manuscript en om haar privéleven niet te grabbel te gooien.

WAAR WERD ER GEZONGEN EN GEDANST AAN HET HOF VAN SAVOYE IN MECHELEN?

Reciteren van balladen, samenzang, musiceren en dansen behoorden tot de meest geliefde activiteiten aan het hof, 's avonds of bij feestelijke gelegenheden. Margaretha's uitgebreide verzameling handschriften, die hiertoe kon bijdragen, wijst erop dat het tijdverdrijf aan het hof in Mechelen hierbij aansloot. Maar waar precies speelde dit zich af? Het Hof van Savoye in Mechelen beschikte tijdens het leven van Margaretha niet over een ruime zaal, maar de nagenoeg vierkante ruimte op de eerste verdieping van het nieuwgebouwde hoekhuis komt daarvoor wel in aanmerking (▶ Afb. III.7).[83]

▶ p. 232

Dit deel van het gebouw, dat omstreeks 1512 voltooid werd, was te bereiken via de brede trap in de zuidelijke vleugel van de residentie. In de inventaris van 1523–24 wordt deze ruimte aangegeven als *chapelle*, wat

80 Wenen, ÖNB, Cod. 2584, na 1507; scan van de ÖNB: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_6638988&order=1&view=SINGLE; Debae 1995, 487–89, nr. 354; Mueller, "La poétique de Marguerite d'Autriche".

81 Strelka (ed.), *Gedichte Margarethe's von Österreich*, 333, n. 264.

82 Triest, *Macht, Vrouwen en Politiek*, 117, 122–24; Eichberger, "The Culture of Gifts"; Müller, "La poétique de Marguerite d'Autriche".

83 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 77–79, 118–23.

erop wijst dat die kon gebruikt wordt als hofkapel voor gemeenschappelijke liturgische diensten. Alleen de kleine apsis aan de Voochtstraat wijst op de aanwezigheid van een altaar in dit deel van de residentie, dat een gewijde functie had. Margaretha had ook nog in haar slaapkamer een plek voor privé-devotie. Via een houten brug kon zij ongemerkt het oratorium in het koor van de Sint-Pieterskerk bereiken.[84] Aangezien de meeste ruimten binnen de residentie echter multifunctioneel en qua gebruik flexibel waren, denk ik dat er ook op de eerste verdieping van het nieuwe huis kon gedanst worden.

Een alternatieve locatie voor dansen en andere festiviteiten was het naburige Hof van Kamerijk, tegenover het Hof van Savoye in de Keizerstraat. Krista de Jonge heeft aangetoond dat Margaretha van York daar verbleef nadat ze weduwe was geworden en dat ze er tijdens haar leven enkele verbouwingen heeft doorgevoerd.[85] Zo heeft zij er onder meer voor gezorgd dat haar residentie voorzien werd van een grote zaal in Bourgondische stijl, met een lengte van 45 meter. Later nam aartshertog Karel, de neef van Margaretha, deze residentie in. Men kan echter niet meer met zekerheid reconstrueren hoe en waar de grote festiviteiten aan het hof in Mechelen werden gevierd. De gegevens over de bibliotheek van Margaretha daartegenover zijn zo precies en zo rijk aan informatie, dat we ons nu nog een uitstekend beeld kunnen vormen van het uitzicht, de ligging en de voorzieningen van dit belangrijk deel van het gebouw waar het precieuze *basse danse*-manuscript zijn thuis had.

84 Eichberger, *Leben mit Kunst*, 116–18.
85 De Jonge, "The principal residences in Mechelen", 57–60.